

1.

Na een lange periode waarin we dachten dat onze maatschappelijke vragen door een juist, rationeel beleid beantwoord konden worden, zien wij ons de laatste tijd geconfronteerd met werkelijke sociale kwesties. De aanduiding 'sociale kwestie' kwam op in de eerste helft van de negentiende eeuw in Frankrijk en duidde op kwesties die cruciaal waren voor de samenleving, kwesties waarmee de samenleving stond of viel. De sociale kwestie werd, zoals bekend, de aanduiding voor de vraag hoe om te gaan met het dreigend uiteenvallen van de samenleving doordat deze samenleving de armoede produceerde van een aanzienlijk deel van haar bevolking: het zogenoemde arbeidersvraagstuk. Wij worden geconfronteerd met nieuwe sociale kwesties: kwesties waarin de samenleving, haar aard en haar samenhang zelf op het spel staan, kwesties waaromheen de samenleving zich als het ware opnieuw moet formeren.

Het integratievraagstuk is zo'n nieuwe sociale kwestie - en dus geen instrumenteel oplosbaar sociaal probleem, hoewel het door de politieke partijen doorgaans wel zo wordt behandeld -, de wereldwijde organisatie van de economie is zo'n sociale kwestie, en de toekomst van de zorg en van het onderwijs zijn uiteindelijk ook zulke sociale kwesties.¹ Het zijn geen problemen die we simpelweg kunnen oplossen, het zijn kwesties die ons confronteren met de vraag wat voor een soort samenleving we eigenlijk willen zijn, hoe wij ons met elkaar willen verbinden en hoe wij onze afhankelijkheid van elkaar en van de aarde organiseren, hoe wij vormgeven aan de noodzaak nieuwe generaties voor te bereiden op een toekomst die noch wij noch zij kunnen organiseren, maar waarin en waarvan wij en zij zullen leven. Ook de vraag naar duurzaamheid is een sociale kwestie in die volle zin van het woord: niet een kwestie die door de bestaande samenleving zo goed en efficiënt mogelijk moet worden opgelost, maar een vraag die dwingt tot hernieuwd zoeken van contact met het fundament van de samenleving zelf. Punt is dat wij deze hernieuwde vormgeving niet kunnen organiseren zoals wij een nieuw beleid organiseren dat een oplossing wil bieden. Juist radicale omwentelingen laten zich niet op de gebruikelijke manier sturen, omdat zowel dat wat gestuurd wordt als dat wat sturing wordt genoemd mede ter discussie staat.

Dit spreekt niet bepaald vanzelf bij degenen die zich zorgen maken over duurzaamheid. Veel politieke voorstellen van milieuactivisten zijn politiek gezien merkwaardig ouderwets en helemaal niet intrinsiek duurzaam - tenminste als men 'duurzaam' verstaat als willens en wetens vervlochten met de omgeving, inspeland op haar mogelijkheden en rekening houdend met haar beperkingen. Niet zelden lijkt men de millenniumdoelen te willen implementeren op dezelfde manier waarop andere doelen van beleid worden geïmplementeerd die geheel los van de omgeving geformuleerd en geheel onverschillig ten opzichte van deze omgeving worden doorgevoerd. Met een beroep op het heilige doel van het tegengaan van de voortgaande klimaatverandering of het verkleinen van de *ecological footprint* wordt niet zelden gepleit voor een sterke overheid, die het door haar als enige vertegenwoordigde gemeenschappelijk belang moet doorduwen. Weerstand wordt a-priori geacht voort te komen uit de neiging het nauwe eigenbelang te verdedigen.

¹ Vgl. mijn *Overlopen naar de barbaren: Het publieke belang van religie en Christendom*, Kampen/Kapellen: Klement/Pelckmans 2009, 153-158.

Laat ik het scherp zeggen. Vaak geeft de milieubeweging de indruk te menen dat eerst de milieuvraagstukken moeten worden opgelost voordat andere kwesties weer legitiem ter sprake kunnen worden gebracht. Wie armoedebestrijding in concurrentie ziet met duurzaamheid, die heeft daarmee in feite gezegd dat Groen Links een onmogelijke combinatie van woorden is. Ik denk dat het zaak is sociale politiek en milieupolitiek met elkaar in verband te zien. Beginnend natuurlijk bij de constatering dat de armsten de zwaarste lasten van de milieucrisis dragen. Vervuiling, overstromingen, extreme droogte: ze belasten vooral het leven van mensen die toch al met moeite overleven. Maar als hun strijd onze strijd is, dan ook hun hele strijd: hun strijd voor een menswaardig leven, voor welvaart, voor een leven waaraan ze niet op de manier verslijten waarop dat nu het geval is. Ook als ten gevolge daarvan de milieubelasting toeneemt.

2.

Dit is wat mij betreft in ieder geval een aansporing de paradoxen van het huidige milieubeleid onder ogen te zien. Statelike, bureaucratische maatregelen om duurzaamheid te bevorderen dreigen steeds intern tegenstrijdig te worden. Wie bijvoorbeeld wetgeving introduceert die mensen ertoe verplicht hun CO₂-uitstoot op de één of andere manier te compenseren, die stimuleert eerder calculerend burgerschap dan een verantwoordelijke omgang met de mogelijkheden en de grenzen van onze natuurlijke leefomgeving. De regels en de bureaucratie die bedoeld zijn als vormgeving van een verantwoordelijkheid, dreigen snel de verantwoordelijkheid te vervangen: die conclusie zouden we volgens mij wel uit de lotgevallen van de verzorgingsstaat in de afgelopen decennia kunnen trekken.

Anders gezegd, juist mensen die zich zorgen maken over het milieu moeten af van een politiek die eenzijdig gericht is op de sfeer van de staat, het bestuur, de bureaucratie. We moeten inzien en erkennen - ik zou zeggen: ook als goed erkennen, maar dat laat ik nu maar even - dat wij voor werkelijke maatschappelijke veranderingen aangewezen zijn op wat de Amerikaanse socioloog Jeffrey Alexander *The Civil Sphere* noemt.² Dat vind ik een betere term dan *civil society* of 'maatschappelijk middenveld', omdat het de schijn vermijdt dat het gaat om specifieke instituties of organisaties. Spreken over de *Civil Sphere* maakt duidelijk dat het gaat om een sfeer van spreken en handelen waarin de samenleving zichzelf als geciviliseerde, als beschaafde samenleving opbouwt, de sfeer waar ons visies op en onze structuren van omgang met de werkelijkheid tot stand komen. Maatschappelijke problemen kunnen misschien worden opgelost door de staat of de markt, sociale kwesties worden echter alleen hanteerbaar dankzij de *Civil Sphere*. Deel hiervan is: ze omzetten in maatschappelijke problemen die kunnen worden opgelost door de staat of de markt. Sociale kwesties kunnen echter nooit helemaal in maatschappelijke problemen worden vertaald, en ze kunnen al helemaal niet op een pureauratische manier in maatschappelijke problemen worden vertaald.

Staat u mij een kort uitstapje toe naar de kwestie van de intergratie. Intergratie wordt vaak voorgesteld als een maatschappelijk probleem: er zijn migranten die een andere cultuur meebrengen en wij moeten ervoor zorgen dat zij zonder al te veel problemen en zonder ongelukken worden geïntegreerd in de hier bestaande cultuur - doorgaans opgevat als : zonder al te veel en al te fundamentele veranderingen voor deze bestaande cultuur. Vervolgens worden door de verschillende politieke stromingen allerlei maatregelen bedacht om dit te realiseren, van het verplicht stellen van inburgeringscursussen via het beperken van gezinshereniging tot het verbieden van de Koran. De integratie zien als sociale kwestie betekent hiertegenover: ervan uitgaan dat het uiteenvallen en zich hergroeperen tot de gewone dynamiek van een moderne samenleving

² J.C. Alexander, *The Civic Sphere*, Oxford: Oxford University Press 2006.

hoort en dat deze gebruikelijke dynamiek zich nu op een specifieke manier voordoet. Het betekent dat de *Civic Sphere*, de sfeer waar de samenleving bestand en samenhang ontwikkelt, en een omgang met de buitenwereld en een beeld van zichzelf, de plaats is waar samenleving vervalt en wordt opgebouwd, desintegreert en integreert.

Dit impliceert uiteindelijk - ik ga een beetje kort door de bocht - dat de samenleving waarin wij leven niet een probleem is, al doen zich er soms problemen in voor, maar een dynamiek waarin problemen ontstaan, onder ogen worden gezien en worden aangepakt. De sociale situatie waarin wij leven vraagt niet om een oplossing die nog bedacht moet worden - waarbij dan ook nog vaak het gevoel is: als die oplossing niet gauw bedacht wordt, gaan we naar de verdommenis - in de situatie waarin wij leven is de oplossing verborgen aanwezig en in zekere zin al aan het werk. In het geval van de intergratie bijvoorbeeld in de wil van mensen iets van hun leven te maken, in het verlangen iets voor anderen te betekenen, maar ook in het feit dat mensen die op hetzelfde grondgebied wonen nu eenmaal van elkaar afhankelijk zijn en dus hun leven in onderlinge samenhang vorm zullen moeten geven, of ze dat nu leuk vinden of niet, en daar al lang mee bezig zijn.

Als we van hieruit teruggaan naar de kwestie van de duurzaamheid van onze omgang met de wereld waarvan wij deel uitmaken, betekent dit dat ik de neiging heb niet te vragen naar hoe we het probleem van een niet-duurzame samenleving kunnen oplossen, alsof ik buiten deze samenleving zou staan. De vraag is wat mij betreft veeleer waar in de *Civil Sphere* er bewegingen te identificeren zijn in de richting van een duurzame civilisatie, een duurzame ordening van en omgang met het leven.

3.

De oplossing is al aan het werk, ook al zijn er grote problemen: dat is wat mij betreft de gelovige grondslag van politiek. Of met woorden van de profeet Jeremia: 'Mijn plan met jullie staat vast, zegt de Machtige: Ik heb jullie geluk voor ogen, niet jullie ongeluk' (Jeremia 29. 11). Dit betekent natuurlijk niet dat we het gevoel voor urgentie zouden moeten laten varen. Een aantal kwesties rond duurzaamheid zijn urgent en dat moeten wij niet willen loochenen. Het vraag wel om een grondig afscheid van alle alarmisme. Wie steeds denkt dat het vijf voor twaalf is - of, zoals de suggestie vaak is, eigenlijk vijf over twaalf, alleen weten we het nog niet - en dat er daarom geen tijd te verliezen is, die kan moeilijk open staan voor dat wat zich als duurzame, breed gedragen en met de dynamiek van de samenleving zelf gegeven veranderingen ten goede aankondigt. Nodig is, anders gezegd, een afscheid van de angst. De angst voor een dreigende milieucatastrofe, zoals Al Gore's *An Inconvenient Truth* die wekt, doet mij vaak denken aan de angst voor de natuur die de strijd ertegen eerder aanjaagt en voortzet met andere middelen, dan beëindigt. Alsof de natuur een vijandige god is, die met offers moet worden gepaaid.

Sinds de Verlichting geloven wij dat de natuur een vijand is waartegen wij ons moeten verdedigen en waarop wij onze middelen van bestaan moeten veroveren. In plaats van haar te zien als een verzameling niet alleen potentiële, maar feitelijke partners, met en dankzij wier vrijgevigheid wij leven. Deze zomer was ik in de Verenigde Staten van Amerika en opnieuw viel mij op hoe levend deze visie nog altijd is: zeep waarvan de verpakking met klem beweert dat het alle bacteriën doodt, kraanwater dat ostentatief naar chloor ruikt om de gebruiker te verzekeren dat er niets te vrezen valt, een airconditioning die altijd te hoog staat - 's winters te warm en 's zomers te koud - om duidelijk te maken dat de wij er niet aan hoeven te twijfelen dat de mens de grillige natuur nog altijd zijn wil op kan leggen. Ik heb de neiging de film van Al Gore te zien als

een versterkte presentatie van de natuur als vijand. Als buitengewoon sluwe vijand namelijk, die geniepig terugslaat juist als je haar denkt verslagen te hebben.

We zijn dus ongemerkt al bezig met de strijd om de verbeelding. Met het oog hierop neem ik graag de bijbelse oerverhalen ter hand, waarin de natuur nu juist niet als vijand verschijnt, maar als ruimte voor en partner van goed en overvloedig leven voor mensen. De aarde kan woest en ledig zijn, duisternis ligt over de diepte, maar Gods Geest zweeft over de wateren. De mens mag verjaagd zijn uit de tuin van Eden, maar deze tuin, waarin planten, dieren en mensen met elkaar in harmonie leven, daarop is alles wat bestaat gericht. Mensen zijn geroepen om in duurzaam verband met elkaar en in een duurzaam verband met de rest van wat wij natuur noemen te leven en heeft daarbinnen een speciale verantwoordelijkheid; dat is dat fameuze 'onderwerpen' van de aarde en het 'heersen' over de dieren waar Genesis 1 over spreekt. Dit is een verantwoordelijkheid die te dragen en te realiseren valt, geen schijnverantwoordelijkheid terwijl de mogelijkheid om het goede te doen eigenlijk al voorbij is. Zeker, het licht schijnt niet zelden in de duisternis, maar de duisternis heeft het licht niet overmeesterd en kan het ook niet overmeesteren. Het heeft daarom naar bijbelse overtuiging altijd zin en het is altijd mogelijk het goede te zoeken. Het licht altijd op, hoe verborgen ook; het breekt altijd door, hoe zwak ook. We hoeven geen optimisten te zijn en te geloven dat het allemaal vanzelf wel goed zal komen. Maar er is altijd hoop.

Daarom is voor mij het werk van de Franse filosoof Bruno Latour van grote betekenis. In zijn boek *Politiques de la nature* kritiseert Latour, net als ik dat eerder in deze lezing deed, de neiging van ecologische activisten om de bedreigingen van het natuurlijk leefmilieu te presenteren als teken dat een nieuwe onderwerping aan de eisen van de natuur noodzakelijk is.³ Feitelijk, zegt Latour, betekent dit een machtsgreep van de wetenschappen en de wetenschappers, of de met wetenschappelijke kennis gewapende wetenschapper of lobbyist. We zien immers geen klimaatverandering, we horen het smeltende poolijs niet spreken, wij komen het gat in de ozonlaag niet tegen. Het zijn de wetenschappen en het zijn wetenschappers die ons uitleggen wat wij wel zien, ons vertellen in welke wereld wij eigenlijk rondlopen. Nu pleit Latour niet voor het terugtreden van de wetenschap, een herstel van het onschuldige leven in direct contact met de natuur - juist niet. Latour wil niet terug naar een pre-modern, harmonisch en organisch verband, zijn punt is dat - zoals de titel van één van zijn meest opzienbarende boeken luidt - 'wij nooit modern geweest zijn' en wij dus de verbinding en de gemeenschap met de natuur nooit verloren hebben.⁴

Wij hebben nog nooit in zo'n grote verbondenheid met de natuur geleefd als vandaag de dag, zegt Latour. Nog nooit zijn de lotgevallen van het gat in de ozonlaag en de stand van het poolijs zozeer onderdeel geweest van het nieuws en de politieke strijd. In de negentiende eeuw kwam de Noord- en Zuidpool alleen in zicht als te veroveren reisdoel, als tegenstander die uitdaagde tot een krachtmeting. In de twintigste eeuw zijn de lotgevallen van de polen zelf onderdeel geworden van ons dagelijks nieuws. Omdat wij inmiddels weten dat wat met de Noord- en de Zuidpool gebeurt iets te maken heeft met wat er met ons gebeurt.

4.

³ B. Latour, *Politiques de la nature: Comment faire entrer les sciences en démocratie?* Paris: La Découverte 2004 (1999).

⁴ Id., *Nous n'avons jamais été modernes: Essai d'anthropologie symétrique*, Paris: La Découverte 2005 (1991).

Anders gezegd: de natuur - de entiteiten die wij gewoonlijk tot de natuur rekenen - zijn op een nieuwe manier onderdeel van onze samenleving geworden. Zij roeren zich, zij melden zich, ze vragen een stem - en ze hebben deze stem ook al.

Hiermee wordt een diepere betekenis zichtbaar van het gebruik van de term 'sociale kwestie' in verband met duurzaamheid. In de negentiende-eeuwse sociale kwestie kwam aan het licht dat de samenleving groter was dan zij zelf dacht. Arbeiders waren niet alleen productiekrachten, het waren mensen met behoeften en verlangens die streefden naar geluk en een eigen vorm van beschaving hadden ontwikkeld. Ook in de negentiende eeuw waren er allerlei pogingen het arbeidersvraagstuk op te vatten als een technische vraag en die voor eens en voor altijd te beantwoorden. Patriarchale en traditionele pogingen die de arbeiders terug wilde brengen onder de bescherming van hun heer, maar ook pogingen die zichzelf zagen als progressief. Dat wat het reëel bestaande communisme zou worden was misschien wel de ultieme poging de sociale kwestie voor eens en altijd op te lossen. Maar de enige oplossing die werkelijk op succes kan bogen, volgens mij, is de oplossing die in feite toegaf dat de sociale kwestie zich niet laat oplossen en die de strijd over de goede samenleving in zekere zin permanent maakte. De democratie, uitgebreid naar alle leden van de samenleving, de samenleving werkelijk serieus nemen als een permanente poging om zichzelf als samenleving vorm te geven, de verbanden die er zijn en die als het ware ongemerkt zijn ontstaan recht te doen, nieuwe verbanden te bevorderen, het streven van mensen naar het goede leven samen te doen komen en zich erop te richten dat het streven van de één het streven van de ander versterkt. Dit wil zeggen: enerzijds accepteren dat er geen natuurlijke maatschappelijke verbanden zijn, geen voorgegeven structuur van het goede samenleven, maar anderzijds inzien dat een samenleving niet door een architect kan worden ontworpen om vervolgens door een projectontwikkelaar te worden gerealiseerd. Juist omdat er wel degelijk banden en verhoudingen, belangen en verlangens, afhankelijkheden en partnerschappen zijn die moeten worden gerespecteerd om het sociale kapitaal dat ze vertegenwoordigen niet de vernietigen.

In deze lijn is Latours voorstel dat we de samenleving opnieuw uitbreiden. We moeten inzien dat wat wij geneigd zijn 'de natuur' te noemen, onderdeel uitmaakt van de *Civil Sphere*. Het bouwt mee aan de beschaving die ons samenhoudt en ons in leven houdt. De echte vraag is wat mij betreft hoe wij dat kunnen doen. Wat is op dit punt het equivalent van de negentiende- een vroeg twintigste-eeuwse strijd om het algemeen kiesrecht, de vrijheid van organisatie, het creëren van vakbonden en andere organisaties die arbeiders een eigen cultuur deden creëren en ze toerusten om effectief onderdeel te worden van de samenleving, waar ze natuurlijk onder een bepaald opzicht al lang deel van waren? Of anders gevraagd, als wij in toenemende mate in de politiek en het publieke debat spreken over een *New Green Deal*, hoe zorgen wij er dan voor dat wij niet met de bekende maatschappelijke actoren doelen stellen met het oog op de natuur, maar hoe bevorderen we dat er nieuwe maatschappelijke actoren ontstaan waarin de natuur zich kan melden en op haar manier mee kan discussiëren? Hoe sluiten we niet een nieuw verbond *met het oog op* de gehele schepping, hoe sluiten we een nieuw verbond *met de* hele schepping? Hoe nemen wij het gegroeide inzicht serieus dat niet alleen de burgers die wij nog altijd als allochtonen benoemen en dat niet alleen de burgers van Afrika deel uitmaken van onze wereld en onze partners zijn in het opbouwen van de samenleving van de toekomst, maar dat ook de lucht en het water onze partners zijn? En dan niet alleen de lucht waarvan wij de conditie direct in onze luchtwegen voelen en het water waarvan wij de toestand onmiddellijk ruiken.

Ik heb daar, dat zult u al begrepen hebben, ook niet zomaar een antwoord op. Ik weet wel dat deze vraag boven tafel moet worden gehouden en steeds weer onder tafel

dreigt te verdwijnen. Het is gemakkelijker doelen te stellen en te proberen die te verwezenlijken dan voortdurend ook oog te hebben voor de manier waarop wij doelen stellen, voortdurend ook de vraag te stellen hoe wij het proces van doelen stellen verbeteren. Toch is dat precies nodig. Hoe kunnen wij de democratie - niet de parlementaire, maar de maatschappelijke democratie - vergroten en zo omvattend mogelijke maken?

5.

Zo geformuleerd lijkt het allemaal erg tobberig. Misschien kan hier de verbeelding het laatste woord hebben, zodat de hele aarde en die haar bewonen als een dynamische gemeenschap verschijnt die beraadslaagt over haar toekomst. Liever niet in een vergaderzaal, misschien in een kerk, maar nog liever in de kroeg, met af en toe een vrolijk of een ironische lach, met ernst en plezier. Of een gemeenschap zoals bij ons thuis, aan tafel, waar de discussie soms hoog op kan lopen, maar waar je toch niet probeert de ander te slim of te snel af te zijn. Als iemand lang zwijgt, dan probeer je nu juist haar of hem - ik heb alleen dochters en een vrouw, maar die dochters brengen soms jonge mannen mee aan tafel - weer tot spreken te brengen, want misschien dat zij dat ene inzicht heeft dat nu net nog ontbreekt. Belangrijk is dat wij nooit denken dat dit gesprek *het voorstadium* is van de familiegemeenschap die wij willen vormen, maar dat wij geloven in dit gesprek, inclusief zijn meningsverschillen, de gemeenschap *te zijn* die we willen zijn. Het is in het debat over de gemeenschap die je bent en wilt zijn dat je gemeenschap bent en wordt. Een sociale kwestie is geen probleem dat opgelost moet worden, het is een hernieuwde structurering van de samenleving.

De 'verklaring van Tilburg' uit maart 2008 zegt terecht:

Een breed maatschappelijk gedragen en positief gestelde oproep is nodig om de samenleving tot een koerswijziging in de richting van meer duurzaamheid en solidariteit te enthousiasmeren. Dat zal geen onrealistisch juichverhaal mogen zijn dat 'met groei en technologie alles wel opgelost zal worden'. Maar het zal ook geen doemverhaal zijn dat 'we terugmoeten naar de jaren 30'. Op de eeuwige vraag 'Is er ruimte voor groei?' kan het antwoord alleen luiden: 'Ja, maar dan wel in termen van meer duurzaamheid, meer solidariteit, meer kwaliteit van leven, en daarom ook meer menselijk geluk in Noord en Zuid'

Laten we niet proberen de milieuproblemen op te lossen, maar laten we met elkaar debatteren wat het betekent deze groei vorm te geven. En laten we met dat vormgeven alvast beginnen, laten we beseffen dat we door erover te debatteren er alvast mee begonnen zijn.